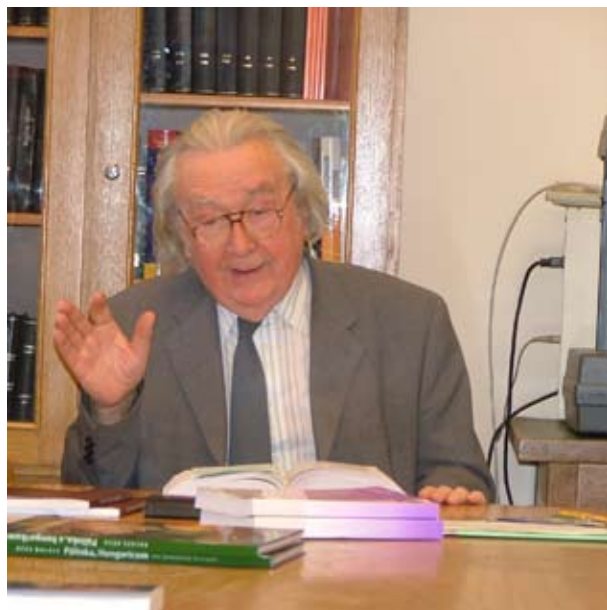


CS. JÓNÁS ERZSÉBET

SZATHMÁRI ISTVÁN 100. SZÜLETÉSNAPJÁRA

„Nem hal meg az, ki milliókra költi / Dús élte kincsét, ámbár napja múlt; / Hanem lerázván, ami benne földi, / Egy éltető eszmévé finomul” – írja Arany János Széchenyire emlékezve. Így idézhetjük fel Szathmári István professzor úr, az ELTE korosztályokat útra bocsátó tanárának kedves alakját, aki 1945-től hosszú évtizedeken át tanította nyelvészetre, stilisztikára, az irodalom nyelvének szeretetére a magyar nyelv és irodalom szakos tanárok nemzedékeinek hosszú sorát. Szathmári István, mindenki „Pityu tanár ura” 1925. január 20-án született Kisújszálláson. Még csak nyolcéves kisdíák volt, amikor elhunyt a nagy irodalomtudós, stiliszt, tanár, Négyesy László, akinek az önképző körébe olyan klasszikusok jártak, mint Babits Mihály, Kosztolányi Dezső, Tóth Árpád, Juhász Gyula, Karinthy Frigyes. Szathmári István akkor még nyilván mit sem tudott arról, hogy egykor a nagy előd méltó utóda lesz.



Szathmári István (Balázs Géza felvétele)

Életében mindig szeretettel emlékezett Kisújra, ahogy az ottaniak emlegették a szép alföldi kisvárost, amely útra bocsátotta a huszadik század zivataros évtizedeit is átélő, nyitott lelkű, mindenre fogékony szülöttét, s amely a kölcsönös szeretet jeleként utóbb díszpolgárává választotta elismert, mindig hűséges, tudós fiát. Az ottani elemi iskola és a gimnázium, amely a Debreceni Kollégium kihelyezett részlege volt, jó

alapokat adott a kisdíáknak a továbbtanuláshoz. A műszaki pályáról Szathmári Istvánt az édesanyja beszélte le, mert Pestre kellett volna utaznia. De 1944-ben, amikor már Szolnoknál járt a front, a vonatok se mentek odáig. Így döntött a szomszédos Debrecen mellett, ahova magyar–francia szakra iratkozott be. Vidéki diákként kezdte a pályáját. Talán ezért ölelte magához élete során mindig olyan atyai szeretettel a távolról jött, megszeppenve botladozó fiatalokat, akik az ő keze alatt nevelkedve, a fővárosban is a pedagógus követendő példáját benne látva váltak országszerte az általános iskolától a felsőoktatásig az anyanyelv ápolóivá, érzékeny lelkű pedagógusokká.

Az ember személyiségét alapvetően az élete végéig meghatározzák a gyökerei. Milyennek látta sok évtized távlatából Szathmári István ezt az alföldi kisvárost? A kunok földje volt ez a 13. századtól, akik katonáskodtak, így a hajdúkhöz, székelekhez hasonlóan kiváltságokat élveztek. A jászokkal együtt a magyaroknál lazább szerkezetű településeik, „szállásaik” voltak. Mint a Tiszántúl népessége, a lakosság idővel protestánsná vált. A szorgalom és gyarapodás a városban iskolát épített már a 18. században. A középiskolája a Debreceni Kollégiumhoz tartozott. Itt tanított Arany János, itt tanult Móricz Zsigmond. A kunok öntudata hagyományozódott, maga Szathmári István is közéjük tartozónak vallotta magát. Meg is kapta a Karca-gon alapított Nagykunsági díjat. „Milyen a „kisúji ember”? – kérdezte tőle Balázs Géza egy interjúbán (vö. Balázs 2015: 25–33). A nyakas kun ember, a „vastagnyakú kálvinista” ragaszkodik a szokásaihoz. Vidám természetű, mulatni is szeret, tréfába hajló a beszéde, ugyanakkor szorgalmas, dolgoz. A beszédük dallamos hangzású, tisztán, tempósan ejtik a szavakat. A tiszai nyelvjáráshoz tartozik ez a dialektus. Nem véletlen talán, hogy az e tájról származó, műfordító Makai Imre is ebben a dialektusban szólaltatta meg a nyelvjárásban beszélő doni kozákokat Solohov Csendes Don című regényben. A magyar irodalomban Móricz Zsigmond prózájában köszön vissza a tiszántúli nyelvjárás. A szókincs, ami jellemző sajátossága egy-egy tájnyelvnek, hordozza a kisúji nyelvhasználat jellegzetességét. A *kukorica itt tengeri*, kiejtésben a *pénz itt píz*, a *lót lúnak* mondja az egyszerű ember. Ezt a keleti kiejtést és mondathangsúlyt mindannyian hordozzuk, akik innen származunk. Később a debreceni évek alatt ez a bensőséges kapcsolat fűzte össze a szülőföld mellett a legtöbbet emlegetett, kedvenc tanárával, Bárczi Géza professzorral is. Gyakran a természetből, a Nagyerdőből gyalog sétáltak haza a hosszú beszélgetés után a Libakertbe, ahol kedves tanára lakott. Nem véletlen, hogy összekapcsolva szülőhelyét és irányító tanáranak szellemiségét harmadéves korában már a Népnyelv-kutató Intézet gyakornoka lehetett. Aztán a fiatal felnőtt éveit Kisújszállásról elrepítették Párizsba, Jean Perrot professzorhoz a Sorbonne III-ra, Finnországba a Helsinki Egyetemre, Turkuba számos külföldi konferenciára, tanulmányútra. Igyekezett a korabeli magyar fiatalok Nyugatról való lemaradását pótolni.

Rendszerint messzire nyúlnak a gyökerei annak, hogy valaki milyen pályát választ, és aztán elkötelezi magát amellett egy életre. Visszamenve az elemi iskolába idézzük fel azt a korszakot, amely a Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatásminiszter, kultúrpolitikus idejében megszervezett népiskolai rendszer kiszélesítését, egyete-

mek, kutatóközpontok alapítását jelentette. Ő volt az, aki külföldi kollégiumokat is alapított a tehetséges fiatalság számára a 20-as, 30-as években. Ez a szellemiség hatotta át az egész oktatásügyet. Az elemiben szerzett nyelvtani-nyelvi ismereteket Szathmári István az iskolai évei alatt a kisújszállási Református Gimnázium tovább tágitotta. A nyelvi szerkezetek sajátosságainak, az összefüggések szilárdabb megismerésében a latin nyelv, amit nagy óraszámban 8 éven át tanultak, nagyban segítette. Ezt követően a francia és a német is rávezette a nyelvek közötti különbségekre, s az anyanyelv szépségeire is. Arany Toldiját egy egész éven át elemezték poétikai, stilisztikai, retorikai, irodalomtörténeti szempontból. A kisdiák az ipartestületi könyvtárból 9-10 éves korától hordta haza olvasmányait, Gárdonyit, Jókait, Mikszáthot, Móriczot, de a külföldieket, Victor Hugót, Tolsztojt is. Ilyenformán érthető, hogy az alapokat megismerve meg is szerette az irodalommal és a nyelvvel való foglalkozást (vö. Szathmári: 2006: 266–73).

Már 1945-ben, elsőéves korában felvette a német szakot is, de mint nyelvszakosnak a háborús évek után kötelező volt az orosz elsajátítása. Személyes emlékei között sok, ma már alig hihető kedves részlet kapcsolódott a debreceni évekhez. Az oroszot például egy emigráns orosz grófnő tanította, aki a maga arisztokratikus eleganciájával lenyűgözte a huszonéves fiúkat. Bárczi Géza a francia és magyar nyelvészet, a nyelvjárásgyűjtés irányítója volt. A felesége – svájci lévén – a rokonságtól finom csokoládékat kapott, amit Bárczi Géza kitett középre az asztalra, s főleg a fiúk, közöttük Szathmári István is a háborús időkben ezt a finomságot nagy előszeretettel „vette pártfogásba”. A Rákosi-korszak kezdetét jelentő „fordulat éve”, 1948 a tanári diploma átvételére esett, amikor az iskolák államosítása miatt szükség volt a fiatal tanerőre. Így Szathmári István gyakorló tanár, kollégiumi nevelő, majd igazgató lett egy kereskedelmi iskolában. Szakfelügyelője az a híres irodalmár, Julow Viktor volt, aki élete végéig hű maradt Debrecenhez, s ekkor már felkérésére a fiatal kolléga bemutatóórákat tartott. Szathmári István így kapcsolódott ismét az egyetemhez, vezetett egyetemi nyelvjárásgyűjtést, ahol csoporttagja volt Szépe György, a későbbi nyelvészprofesszor. Saját szülővárosa, Kisújszállás *í-ző* nyelvjárásából írta a szakdolgozatát. Így lett Szathmári István a háború utáni években immár tanulmányokat is író nyelvész Debrecenben. Témavezető tanárának a nyelvszemlélete hatott rá leginkább. Számára ugyanis a nyelv, különösen az anyanyelv sokkal több volt, mint közlési eszköz. Az ő megfogalmazásában az emberi tudás főlhalmozódásának a tárháza, esztétikumot hordozó, művészi eszköz, a nemzeti tudat egyik letéteményese, amely érzelmi szálakkal is hozzánk kötődik (vö. Szathmári 2006).

A Bárczi Gézától kapott szakmai, módszertani, erkölcsi alapot még teljesebbé tette az a körülmény, hogy az egyetemi évek alatt az Eötvös József Kollégium mintájára létrehozták a Református Tanárképzőt, amelynek a fiatal nyelvész is tagja volt. Papp István magyar mondattani és finnugor nyelvészeti, illetőleg finn nyelvtörténeti szemináriumai, Juhász Géza irodalomtörténeti órái azért hatottak rá, mert az akkori írókat, Móriczot, Tamási Áront, Németh Lászlót és a népi írók munkásságát tárgyalta, s kötelező olvasmányokként kérte számon ismeretüket. A Református Kollégium közösségi életével, gazdag és mindig rendelkezésre álló könyvtárával,

a lehetőséggel, hogy legátusba (teológus hallgatói gyakorlatra) mehettek, egyfelől az életre nevelt, másfelől a jó szakemberré váláshoz járult hozzá. Közel volt Kisújszállás, az ismerős arcok, az ismerős, jóízű beszéd, az a világ, ami mindig biztos hátteret, elrugaszkodási pontot jelentett. Ne feledjük, közben zajlottak a nehéz háborús évek, s az azok után következő, még a fiatalokat is próbatétel elé állító politikával átítatott időszakok.

Ezt követően az 50-es években már Budapesten, az Idegen Nyelvek Főiskoláján találta magát, ahol a Magyar Nyelvészeti Tanszék alapítását bízták rá. Leíró nyelvtan, stilisztika, fordításelmélet került a látókörébe. 1955-ben Bárczi Géza tanszékére került, aki időközben Pestre költözött. Az irodalom nyelvének vizsgálata, a stilisztika ettől kezdve fő szakterülete lett. Egy újabb szembejövő, véletlen feladat 1983-ban Helsinkibe szólította magyar lektornak. Hungarológiát tanított. Főleg a romantika és a szecesszió korszakára irányította az ott töltött 8 év alatt a hallgatói figyelmét. Hazatérve az irodalmi kutatásaiért Faludi Ferenc-díjjal ismerték el. Az igazi értékek felfedezése, továbbadása volt az alapállása minden feladatban, amely hosszú pályája során elé került. Az ELTE dékánja, tanszékvezetője, a Magyar Nyelvudományi Társaság főtitkára, majd alelnöke volt. De a vezetői feladatok mellett ízig-vérig pedagógus, igazi tanárszemélyiség maradt. Mint vallotta, a tanárság adottság. A tanárságot élni kell.

A nyelvészet műveléséről úgy nyilatkozott, hogy a magyar nyelvudomány alakulásáról, a nagy nyelvészszemélyiségek szerepéről és még inkább saját nézeteik módosulásáról csak a mindenkori körülmények felidézésével, a saját életút figyelembevételével rajzolhatunk reális képet. A történelem úgy hozta, hogy hosszú évtizedeken keresztül mind az oktatást, mind a kutatást gyakori és hirtelen változások, reformok jellemezték. Eközben a külfölddel – mindenekelőtt a nyugati országokkal – való kapcsolatok erősen lecsökkentek. De a valóság az, hogy a konferenciaképes nyugati nyelvtudás mind a mai napig sok generációnál hiányos volt, és sajnálatosan napjainkig e téren van mit bepótolni.

Az 1970-es években Szathmári István az ELTE keretein belül elindította a Mai Magyar Nyelvészeti Tanszék mellett a Stíluskutató csoportot. De ezt megelőzően az akkori újabb irányzatok, a strukturalizmus, a transzformációs grammatika, a számítógépes nyelvészet, az információ- és kommunikációelmélet, a generatív grammatika, a szövegtan, a megújuló pragmatika, a kognitív nyelvészet stb. is ott volt a kutatott területek között. Egy iskolai osztályra való fiatalabb és idősebb felnőtt kutató 35-40 fős csapata csatlakozott a stíluskutatókhoz az ország minden sarkából Szombathelytől Debrecenig, Miskolctól Nyíregyházáig. Következtesen szigorú, de mindig empatikus, igazi „osztályfőnök” volt a professzor úr. Nem engedte egymás leszólását, s ha itt-ott a szakmai önbecsülés túltengése adódott, nagyon határozottan helyére tette a felnőtt csoporttagokat is. Ez vonzotta az igyekvő, távoli kutatókat is, akik minden hónapban kérés nélkül sorakoztak a Múzeum körúton, a BTK dékáni kis tanácsterme előtt az elkészített házi feladatokkal, a megírt elemzésekkel. Két felkért bíráló referált, majd vita következett az előre betervezett témákból. Céljuk a funkcionális stilisztika elméleti és gyakorlati kérdéseinek, stílustörténeti korszakainak megtagyargalása támaszkodva a történelem, a filozófia, az esztétika, az iroda-

lomtörténet, a művészettörténet stb. segítségére. Az évtizedek termékeként megjelent tanulmányköteteik később az új irányzatokban kiteljesedő, szakmai pályáívek első lépését dokumentálták. Ez a csoport lett végül a szerzője a 2008-ban Szathmári István szerkesztésében megjelent, a stílusesszközöket összefoglaló, mintegy 600 oldalnyi *Alakzatlexikon*nak is (Szathmári 2008). Szathmári tanár úr végtelen szakmai alázatát bizonyítja, hogy a 2010-ben megjelent *Stílusesszközök és alakzatok kislexikon*ának előszavában ő, akinek tudása minden közreműködő ismeretét felülmúlta, így írt: „*Itt mondok köszönetet az általam évtizedeken át vezetett Stíluskutató csoport kedves tagjainak, akik hozzájárultak, hogy az általuk megírt alakzatlexikonbeli szócikket felhasználjam a kislexikon megszerkesztésekor*” (Szathmári 1010: 5). Sokszor a csoport tagjai, többen 200-300 kilométerről utaztak vonaton. Debrecenből a tanár úrral egykorú kedves csoporttárs minden alkalommal vitt egy kis doboz „bűnös” csokoládét, mert ahogy 50-60 évvel azelőtt, továbbra is szerette Szathmári István a tilos édességeket. Több régi nyelvész tudós ott ült a csoport szemináriumain. Szabó Zoltán Kolozsvárról átkerülve még tagja lehetett a társaságuknak. Hálát adhatnak a ma még élő szakmai tagtársak, hogy még azokat a nagy tudósokat is személyesen ismerhették, akiket Szathmári tanár úr az önéletrajzi emlékezéseiben is megemlíttet.

A tudós tanárok, Szathmári István korosztálya folyamatosan vitákban edzette, önképző módon képezte magát. Ez a „*Kruzsok*” (*Kör, Szakkör*) nevű kerekasztal volt, amely évtizedeken keresztül rendszeres eszmecsere, beszélgetések, találkozások színhelye lett. Az 1870-es évek közepén ezt a fórumot még Budencz József hozta létre. Az orosz nyelvterületen kutatott finnugor népeket, nyelveket elemzők számára indult eredetileg orosz tanfolyamként. De ebből nem lett sok minden, viszont megmaradt a havonkénti, fehér asztal melletti találkozás. A korosztály tudós tagjaival, Kniezsa Istvánnal, az orientalista Ligeti Lajossal, a romanista Eckhardt Sándorral, Bárczi Gézával, Balázs Jánossal, Lőrincze Lajossal – akiket ma már csak hírből ismernek a mai nyelvészek – egy asztalnál ült az akkor fiatal Szathmári Istvánt is. Az egyik fontos törvényük volt, hogy ha külföldi kutató, vendég érkezett akár keletről, akár nyugatról, illetl meghívni a „*Kruzsok*”-ba. Kezdetben 30-40 fő, majd a későbbi évtizedekben, 2000 körül, csupán 10-15 résztvevő adta havonta a Gellért sörözőben az asztaltársaság magát.

A nyelvtudomány újabb területei, a kognitív nyelvészet és a pragmatika iránt is nyitott volt a stíluskutatók csoportja. Szathmári István viszont az új irányzatok mellett a nyelvtörténet, a stílustörténet háttérbe szorult kutatásaira is felhívta a figyelmet. Ez nem került el a tudománytörténeti kutatásai fókuszát a Magyar Nyelvtudományi Társaság 100 éves történetének írása közben sem. Kiss Jenő nyelvészprofesszor a 90 éves Szathmári Istvánnak azt a kérdést tette fel, milyen érzés a régi, nagy magyar nyelvészek korosztályából egyedüli tudósként, egyetemi tanárként képviselni a folytonosságot a múlt és a dinamikusan megújuló jelen között. Szathmári István a maga örök szerénységével úgy válaszolt, hogy büszkeséggel tölti el, hogy a legnagyobbaktól tanulhatott, s hogy Bárczi Géza, Pais Dezső, Benkő tanár úr voltak a kortársai. Ez adott biztos alapot, erkölcsi tartást egész pályáján, az anyanyelv szeretetében és ápolásához (vö. Balázs 2015: 23).

A 100 éves Szathmári István emléke előtt tisztelegve most megidézhethjük mindig mosolygós arcát, hullámos, fülét eltakaró szép ősz haját, ahogy mindenkihez volt egy érdeklődő kedves szava, osztozott a rábízottak családi örömeiben és tragédiáiban. Ha az elmúlás szóba jött, csendesen azt mondta: „*Mindnyájan odafelé tartók vagyunk.*” Talán Reményik Sándor *Végrendeletével* vallotta: „*Fáradtságom adom az esti árnyaknak, / Szívemet vissza a szivárványnak. / Megnyugvásom a tiszta csendes égnei. / Mosolygásom a verőfénynek.*” 2020. november 3-án csendes tömegben kísérték Szathmári Istvánt, az ELTE professor emeritusát tanártársai, tanítványai, közeli és távoli ismerősei Budapesten végső nyughelyére. Azt, aki nemzedékek lelkét varázsolta el az anyanyelv szeretetével, művelésével, s fénylő személyiségével tízezreket készített fel a nemes, tisztességes magyartanári pályára, örökre megpihent. Szellemisége és magával ragadó emberi alakjának emléke mindig velünk marad!

Szakirodalom

- Szathmári István 2006. *A magyar nyelvtudomány története*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
Szathmári István (szerk.) 2008. *Alakzatlexikon*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
Szathmári István 2010. *Stíluszeszközök és alakzatok kislexikona*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
Balázs Géza (szerk.) 2015. *Hatvan év a katedrán. A 90 esztendő Szathmári István köszöntése. Beszélgetés Szathmári István professzorral*. IKU – Inter Nonprofit Kft. Budapest. 25–34.

Cs. Jónás Erzsébet
professor emeritus
Nyíregyházi Egyetem
Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet
E-mail: csjonase@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-0274-5503>